

Wie participeert niet?

Deelname van alleenstaanden en alleenstaande ouders aan verschillende domeinen van het maatschappelijke leven

Guy Pauwels, Dirk Moons & Jo Noppe

Studiedienst van de Vlaamse Regering

D/2014/3241/316

Samenvatting

Dit webartikel is het derde in een reeks over de participatie van kansengroepen op verschillende domeinen van het maatschappelijke leven. In dit webartikel wordt op basis van de resultaten van de survey naar sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen, kortweg de SCV-survey, van de Studiedienst van de Vlaamse Regering ingegaan op de participatie van alleenstaanden, al dan niet met kinderen. In eerdere webartikels kwamen al de maatschappelijke participatie van ouderen en personen met een functiebeperking aan bod (Noppe e.a., 2012; Moons e.a., 2014).

Als rekening wordt gehouden met een hele reeks achtergrondvariabelen, blijkt dat alleenstaanden op slechts een beperkt aantal levensdomeinen minder participeren dan personen die leven in andere huishoudtypes. Binnen de groep van alleenstaanden bestaan er wel grote verschillen. Algemeen genomen blijkt dat oudere alleenstaanden, alleenstaande vrouwen, lageropgeleide alleenstaanden, alleenstaanden met een lager gezinsinkomen, alleenstaanden met een functiebeperking en alleenstaande huurders minder participeren. Het al dan niet hebben van kinderen heeft bij alleenstaanden op geen enkel levensdomein een uniek effect op de participatie.

Vergeleken met de situatie zoals beschreven in het SVR-rapport van Pauwels en Pickery uit 2007 is bij de alleenstaanden zonder kinderen enkel de arbeidsparticipatie en het internetgebruik toegenomen. Ook bij de alleenstaanden met kinderen is er bij arbeidsparticipatie sprake van een toename, hun cultuurparticipatie is afgenomen. Bij de andere domeinen is er geen significante wijziging vast te stellen in de tijd.

Ondanks het feit dat alleenstaanden slechts op een beperkt aantal domeinen minder participeren dan andere huishoudtypes, blijkt ten slotte dat de cumulatie van niet-participatie op de verschillende onderzochte domeinen bij alleenstaanden wel duidelijk hoger ligt.

Inleiding

In 2007 schreven Pauwels en Pickery een SVR-rapport over de participatie van verschillende kansengroepen: 'Wie participeert niet? Ongelijke deelname aan het maatschappelijke leven in verschillende domeinen'. De bevindingen van dit rapport werden veelvuldig gebruikt in beleidsnota's, beleidsbrieven en andere beleidsrelevante publicaties van de Vlaamse overheid.

We zijn nu 7 jaar verder en er zijn ondertussen over dit onderwerp heel wat nieuwe data beschikbaar. Daarom vatte de Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR) het plan op om in een reeks SVR-webartikels onder de titel 'Wie participeert niet?' deze nieuwe gegevens te

presenteren en te analyseren. In elk webartikel wordt gefocust op één bepaalde kansengroep. In eerdere webartikels werd al ingegaan op de situatie van ouderen en personen met een functiebeperking (Noppe e.a., 2012; Moons e.a., 2014). In deze editie komen alleenstaanden aan bod. Tenzij anders vermeld, gaat het daarbij zowel om alleenstaanden met inwonende kinderen (alleenstaande ouders) als om alleenstaanden zonder inwonende kinderen.

Er wordt in deze reeks telkens eenzelfde opbouw gebruikt. Eerst worden per levensdomein de meest recente gegevens gepresenteerd over de positie van de beschouwde kansengroep. Daarna wordt nagegaan of er binnen deze kansengroep zelf opvallende verschillen bestaan. Daarbij worden telkens dezelfde achtergrondvariabelen in rekening gebracht als in het SVR-rapport van Pauwels en Pickery (2007): leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, het al dan niet hebben van een functiebeperking, huishoudinkomen en huishoudtype. Omdat het huishoudinkomen een onvolledige benadering vormt van het werkelijke welvaartsniveau van het huishouden - het huishoudinkomen houdt geen rekening met het eventueel opgebouwde vermogen (Cantillon e.a., 2009) - wordt de lijst van achtergrondvariabelen aangevuld met de bewonerstitel van het huishouden (eigenaar of huurder). De bewonerstitel wordt daarbij gezien als een bijkomende aanduiding (proxy) van het welvaartsniveau van het gezin.

Er wordt ook telkens nagegaan of de situatie van de kansengroep in positieve of negatieve zin geëvolueerd is tegenover de situatie zoals beschreven in het SVR-rapport van Pauwels en Pickery van 2007. In de uitleiding van het webartikel wordt ten slotte ingegaan op de aanwezigheid van gecumuleerde niet-participatie, dat wil zeggen het tegelijk niet-participeren in de verschillende levensdomeinen.

In dit webartikel wordt gefocust op de maatschappelijke participatie van alleenstaanden, al dan niet met inwonende kinderen. Al geruime tijd stelt men in Vlaanderen een stijgend aantal alleenstaanden vast. Het aandeel alleenstaanden zonder kinderen in de totale bevolking is tussen 1990 en 2013 toegenomen van 9,6% tot 12,9%. Het aandeel personen dat als ouder of als kind leeft in een eenoudergezin is in dezelfde periode toegenomen van 6,7% tot 9,1%. Belangrijke verklaringen voor deze toename van het aandeel alleenstaanden (met of zonder kinderen) zijn de vergrijzing en het stijgend aantal relatiebreuken ten gevolge van een veranderend waardenpatroon (Callens e.a., 2013). Verwacht wordt dat deze opvallende stijging zich in de toekomst nog verder zal doorzetten (Vlaamse overheid, 2014). Verschillende bestaande studies en monitorrapporten geven echter aan dat de maatschappelijke positie van deze groep niet zo positief is. Alleenstaanden (met of zonder kinderen) worden onder meer vaker geconfronteerd met een precare inkomenspositie, wonen in huizen van mindere kwaliteit, hebben vaker een slechte gezondheid en participeren minder aan cultuur, sport of het verenigingsleven (SVR, 2014). Alleenstaanden met kinderen – voor het overgrote deel gaat het om alleenstaande moeders met kinderen – scoren daarbij vooral op vlak van hun sociaal-economische positie (inkomens-, woon- en werksituatie) nog slechter dan alleenstaanden zonder kinderen.

Het is dan ook niet te verwonderen dat er in het Vlaamse beleid extra aandacht aan de groep alleenstaanden wordt geschonken. Zo zette de vorige Vlaamse Regering volop in op de versterking van de maatschappelijke positie van alleenstaanden en alleenstaande ouders (moeders) via onder meer een hogere arbeidsmarktdeelneming van deze groep, meer beschikbare en betaalbare kinderopvang voor alleenstaande ouders, ondersteuning van mantelzorg voor oudere alleenstaanden en begeleiding naar een geschikte woning voor alleenstaanden (Lieten, 2009; Muyters, 2009; Smet, 2009; Vandeurzen, 2009; Van den Bossche, 2009).

Ook in het regeerakkoord van de nieuwe Vlaamse Regering Bourgeois wordt extra aandacht besteed aan alleenstaanden (Vlaamse Regering, 2014). Alleenstaande ouders worden daarin genoemd als een van de doelgroepen van het toekomstige Vlaams activeringsbeleid. Daarnaast wil de nieuwe Vlaamse Regering bij het wegwerken van de loopbaankloof tussen vrouwen en mannen extra aandacht besteden aan alleenstaande ouders. Het woonbeleid zet in op ondersteuning van alleenstaanden als één van de meest kwetsbare groepen op de huurmarkt (Homans, 2014). Bij toerisme is sprake van een aangepast aanbod voor alleenstaande ouders (Weyts, 2014).

De maatschappelijke positie van alleenstaanden wordt systematisch opgevolgd binnen het Vlaamse beleid. Dat gebeurt onder meer via de indicatorenset van het Pact 2020 (Bral, 2013). Dit webartikel kan gezien worden als een aanvulling op deze opvolging, doordat naast algemene participatiecijfers van deze groep ook cijfers worden gegeven over de participatie van verschillende deelgroepen binnen de alleenstaanden en analyses worden gemaakt over de determinanten van de maatschappelijke participatie van alleenstaanden.

We maken binnen deze webartikelenreeks gebruik van de gegevens van de survey naar sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen (SCV-survey) van de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Deze survey peilt jaarlijks bij een steekproef van Vlamingen van 18 jaar en ouder (circa 1.500 personen) naar opvattingen, overtuigingen en gedragingen rond diverse maatschappelijke en beleidsrelevante thema's. Op het vlak van de steekproefgrootte stelt zich in het licht van de specifieke focus van deze webartikelenreeks mogelijk een probleem. Aangezien er telkens ingezoomd wordt op de situatie van één specifieke kansengroep en er ook nog eens gekeken wordt naar mogelijke verschillen binnen deze kansengroep, bestaat het risico dat de steekproefomvang te klein wordt. Om dat probleem te verhelpen, worden de analyses gebaseerd op een databestand waarin de 3 meest recente jaargangen (2011-2013) van de SCV-survey werden samengevoegd (gepooled). Op deze manier wordt een dataset gecreëerd die wel voldoende groot is om veralgemeenbare uitspraken te doen over de situatie van de kansengroep in kwestie. In totaal gaat het om 4.483 respondenten, waarvan 939 alleenstaanden (744 alleenstaanden zonder inwonende kinderen en 195 alleenstaanden met inwonende kinderen).

Participatie wordt hier begrepen als een activiteit van het individu, een door een persoon gesteld gedrag. Iemands politieke interesse komt bijvoorbeeld niet aan bod, het gedrag dat daaruit voortkomt (deelname aan activiteiten gericht op het beïnvloeden van de politieke beleidsvoering) wel. De keuze van de vormen van participatie die aan bod komen in deze reeks, is gebaseerd op de verwijzingen naar maatschappelijke participatie van kansengroepen in het Pact 2020 dat door de Vlaamse Regering in 2009 werd afgesloten met de sociale partners en de middenveldorganisaties. In doelstelling 2 van het Pact 2020 wordt verwezen naar de evenredige arbeidsdeelname van kansengroepen, hun deelname aan cultuur, sport en het verenigingsleven, hun internetgebruik en politieke participatie en hun sociale contacten.

1. Verenigingsleven en sociale contacten

1.1. Deelname aan het verenigingsleven

De deelname aan activiteiten van verenigingen wordt algemeen beschouwd als een belangrijk aspect van maatschappelijke participatie. Er worden heel wat positieve effecten verwacht, zowel voor het individu zelf als voor de samenleving (Bral e.a., 2011). Men gaat ervan uit dat een individu door deel te nemen aan het verenigingsleven, zijn sociaal kapitaal (sociale relaties, netwerken, ...) kan verhogen en zo zijn persoonlijke positie op verschillende domeinen van de samenleving (job, inkomen, ...) kan verbeteren. Op maatschappelijk vlak wordt het verenigingsleven een belangrijke rol toegedicht in het opwerpen van een dam tegen maatschappelijk wantrouwen. Van deelname aan het verenigingsleven wordt verwacht dat het zorgt voor meer vertrouwen en sociale verbondenheid tussen mensen. De Vlaamse overheid tracht het verenigingsleven dan ook te stimuleren. Tegelijk worden van het verenigingsleven extra inspanningen gevraagd om alle lagen van de bevolking maximaal te bereiken.

De SCV-survey peilt naar het lidmaatschap in het verenigingsleven op basis van een uitgebreide lijst van verenigingen. Er wordt daarbij een onderscheid gemaakt tussen actief en passief lidmaatschap. Een actief lid is iemand die zelf aangeeft aan de activiteiten van de vereniging deel te nemen of er een bestuursfunctie te vervullen. Passieve leden zijn personen die wel lid zijn van een vereniging (lidgeld hebben betaald) maar niet deelnemen aan de activiteiten van de vereniging. In wat volgt, wordt enkel gekeken naar actief lidmaatschap. Dit vanuit de

veronderstelling dat passief lidmaatschap van een vereniging niet of nauwelijks bijdraagt aan iemands sociaal kapitaal.

De helft van de Vlamingen van 18 jaar en ouder zegt actief lid te zijn van minstens één vereniging. Dat aandeel ligt het hoogst bij personen die bij de ouders inwonen en bij koppels met kinderen. Alleenstaanden zijn minder actief in het verenigingsleven dan andere huishoudtypes (tabel 1). Het bivariate verschil naar huishoudtype verdwijnt echter als in een multivariate analyse het effect van andere achtergrondvariabelen (geslacht, opleidingsniveau, leeftijd, huishoudinkomen, functiebeperking en bewonerstitel) in rekening wordt gebracht. Dit betekent dat als we al deze factoren constant houden, alleenstaanden niet minder participeren aan het verenigingsleven dan mensen in andere huishoudtypes.

Tabel 1. Deelname aan verenigingen en sociale contacten met burens, niet-inwonende familie en vrienden/kennissen, naar huishoudtype (in %)

Huishoudtype	Deelname verenigings- leven	Sociaal contact met burens	Sociaal contact met familie	Sociaal contact met vrienden
	***	***	***	***
Alleenstaanden	41,4	67,6	57,8	56,0
Koppel zonder kinderen	48,8	75,2	67,1	52,9
Koppel met kinderen	53,2	72,3	61,9	54,9
Woont bij ouders	57,1	47,8	54,3	72,3
Ander huishoudtype	42,1	66,0	59,3	63,2
Totaal (N = 4.483)	49,3	69,2	61,9	56,8

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset 2011-2013.

Binnen de volledige groep alleenstaanden zijn er behoorlijke participatieverschillen (tabel 2). De actieve deelname aan het verenigingsleven ligt significant hoger bij mannelijke alleenstaanden, bij hogeropgeleide alleenstaanden, bij alleenstaanden met een hoger inkomen, bij alleenstaanden die een eigen woning hebben, bij alleenstaanden zonder een functiebeperking, bij alleenstaanden uit de jongste leeftijdscohorten en tussen de 45 en 54 jaar (zie significantieniveaus in tabel 2). Of alleenstaanden al dan niet kinderen hebben, speelt geen significante rol.

Een aantal van deze achtergrondvariabelen hangt uiteraard samen: het al dan niet hebben van een hogere opleiding hangt samen met de leeftijd, het al dan niet eigenaar zijn van de woning hangt samen met het inkomen, ... Om het unieke effect van de verschillende achtergrondvariabelen na te gaan, werden ze samen in een multivariaat model opgenomen. Daaruit blijkt dat vooral het opleidingsniveau, de bewonerstitel en het geslacht de verschillen in participatie bij alleenstaanden verklaren.

In vergelijking met de situatie van 2006, zoals beschreven in het SVR-rapport van Pauwels en Pickery (2007), is de actieve participatie van alleenstaanden zonder kinderen aan het verenigingsleven afgenomen van 52% tot 42% en die van alleenstaanden met kinderen van 52% tot 39%. Enkel de daling bij de alleenstaanden zonder kinderen is statistisch significant.¹ Ook bij de gehele bevolking is er in dezelfde periode een significante, maar beperktere, afname van de participatie aan het verenigingsleven.

¹ De daling bij alleenstaanden met kinderen is in procentpunten wel groter dan die bij de alleenstaanden zonder kinderen maar is statistisch niet significant omdat de steekproefaantallen voor de alleenstaanden met kinderen kleiner zijn. Het is voor deze groep dan ook moeilijker om statistisch significante verschillen te vinden.

1.2. Sociale contacten

In dit deel komen de niet-geformaliseerde sociale contacten van alleenstaanden aan bod: contacten met familie, buren, vrienden en kennissen. In de literatuur wordt beduidend minder aandacht besteed aan participatie in informele sociale netwerken in vergelijking met participatie in formele netwerken (zoals verenigingen). Nochtans hebben ook informele contacten positieve gevolgen, onder meer op het vlak van sociale vaardigheden, fysieke en mentale gezondheid (Bral e.a., 2011). Het is daarom niet verwonderlijk dat de Vlaamse Regering wil dat de Vlamingen in 2020 'intense sociale contacten' hebben (Pact 2020, doelstelling 2.3).

In de SCV-survey wordt jaarlijks gevraagd hoe dikwijls men een praatje maakt met de buren en hoe dikwijls men niet-thuiswonende familie, vrienden of kennissen ontmoet. 7 op de 10 volwassen Vlamingen maken minstens wekelijks een praatje met de buren, goed 6 op de 10 ontmoeten minstens wekelijks niet-inwonende familieleden en iets minder dan 6 op de 10 ontmoeten minstens wekelijks vrienden of kennissen (tabel 1). Alleenstaanden hebben minder frequent contact met buren en familie. Aangaande contacten met vrienden wijken de alleenstaanden niet erg af van het gemiddelde. Het bivariate verschil naar huishoudtype op vlak van contacten met buren en familie blijft overeind als ook het effect van andere achtergrondvariabelen in rekening wordt gebracht. Het effect van huishoudtype op contact met vrienden blijft multivariaat niet overeind.

Verdere opdeling van de alleenstaanden naar huishoudtype, geslacht, leeftijd, opleiding, huishoudinkomen en bewonerstitel geeft een beperkt aantal significante verschillen (tabel 2). Bij de sociale contacten van alleenstaanden heeft de leeftijd altijd een effect. Dit effect is niet eenduidig, maar de jongste en de oudste cohorten zijn steeds de uiterste waarden. De oudste alleenstaanden hebben het meest contact met buren en familie, de jongste alleenstaanden met vrienden. Alleenstaande mannen hebben vaker contact met vrienden, alleenstaande vrouwen vaker met familie. Ook het opleidingsniveau geeft een gevarieerd beeld, de hogeropgeleide alleenstaanden zien vaker familie, terwijl de lageropgeleide alleenstaanden meer contact hebben met de buren. Het hebben van kinderen heeft alleen een invloed bij het contact met de buren. Alleenstaanden zonder kinderen hebben meer contact met de buren dan alleenstaande ouders. Wanneer tegelijkertijd rekening wordt gehouden met alle genoemde achtergrondkenmerken, speelt leeftijd een rol bij contacten met buren en met vrienden. Bij het contact met vrienden heeft naast leeftijd ook het inkomen een uniek effect. Het geslacht en de bewonerstitel hebben beide een uniek effect bij het contact van de alleenstaanden met de familie.

Voor de alleenstaanden zonder kinderen zakt het wekelijks contact met de familie van 66% naar 58% ten opzichte van 2006. Voor de rest zijn er binnen het domein van de sociale contacten geen significante wijzigingen ten opzichte van de situatie beschreven in de publicatie uit 2007, niet voor de gehele bevolking en niet voor de alleenstaanden.

Tabel 2. Deelname aan verenigingen en sociale contacten bij alleenstaanden (in %)

Achtergrondvariabelen	Deelname verenigings- leven	Sociaal contact met buren	Sociaal contact met familie	Sociaal contact met vrienden
Totaal (N = 937)	41,4	67,6	57,9	56,1
Huishoudtype	ns	*	ns	ns
Alleenstaande zonder kinderen	42,1	69,5	58,3	57,3
Alleenstaande met kinderen	38,7	60,5	56,4	51,5
Geslacht	***	ns	**	*
Man	48,9	67,7	52,4	61,3
Vrouw	36,8	67,6	61,3	52,8
Leeftijd	*	***	**	***
18-24 jaar	47,6	65,0	55,0	76,2
25-34 jaar	49,5	54,8	62,5	75,0
35-44 jaar	41,5	57,0	48,9	60,0
45-54 jaar	49,3	67,6	49,0	55,6
55-64 jaar	41,4	64,1	56,2	49,6
65-74 jaar	40,7	82,1	57,2	60,7
75-plus	34,0	72,1	66,9	45,8
Opleidingsniveau	***	*	ns	*
Laag	32,3	72,3	60,7	51,2
Midden	42,9	65,9	56,6	59,1
Hoog	55,9	61,7	54,6	60,8
Functiebeperking	*	ns	ns	ns
Geen functiebeperking	44,1	66,9	57,3	56,2
Functiebeperking	36,0	69,1	58,9	55,7
Equivalent huishoudinkomen	***	ns	ns	**
Laagste kwintiel	30,1	68,2	54,8	44,4
2 ^{de} kwintiel	42,0	73,0	58,9	60,8
3 ^{de} kwintiel	45,5	62,3	60,7	59,0
4 ^{de} kwintiel	46,7	65,0	62,0	60,3
Hoogste kwintiel	57,9	61,5	52,6	60,4
Bewonerstitel	**	ns	**	ns
Eigenaar	45,5	69,5	62,5	55,4
Huurder	36,0	65,5	51,6	56,7

ns: niet significant

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$ (bivariate analyses)

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset 2011-2013.

2. Politieke participatie

In een moderne samenleving wordt politieke participatie als een belangrijke voorwaarde gezien voor een goed functionerende democratie (Bral e.a., 2011). Een beperkte participatie, een afname ervan of het feit dat bepaalde groepen systematisch minder participeren dan andere groepen, wordt als negatief beschouwd. Daarbij wordt uitgegaan van de veronderstelling dat een beperkte of ongelijke politieke participatie ervoor zorgt dat vragen en eisen van (bepaalde groepen) burgers onvoldoende meegenomen worden in het beleid.

Met politieke participatie worden activiteiten bedoeld gericht op het beïnvloeden van de beleidsvoering. Die kunnen verschillende vormen aannemen en zijn grosso modo in te delen in 2 grote groepen: geïnstitutionaliseerde en niet-geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie. Geïnstitutionaliseerde politieke participatie wordt door de overheid of door de politieke elite georganiseerd en verloopt via de formele electorale en klassieke politieke inspraakkanalen. Bij niet-geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie wordt de vorm door de participant zelf bepaald. Het gaat om beïnvloeding van de beleidsvoering via kanalen die individuen – al dan niet samen met anderen en in georganiseerd verband – zelf opzetten.

In de SCV-survey worden verschillende vormen van politieke participatie bevraagd op basis waarvan bovenstaande tweedeling gemaakt kan worden.² Geïnstitutionaliseerde politieke participatie wordt in de survey omschreven als het lidmaatschap van een politieke partij, het bijwonen van een politieke manifestatie, geld schenken of verzamelen voor politieke actie, kandideren op een verkiezingslijst en lidmaatschap van een lokaal advies-, inspraak- of overlegorgaan. Niet-geïnstitutionaliseerde politieke participatie omvat het tekenen van een petitie, het boycotten of opzettelijk kopen van producten omwille van politieke redenen, deelname aan demonstraties, zijn mening uiten bij een politicus, een ambtenaar of in de media, deelname aan een politiek forum of discussiegroep op internet, informatie verzamelen over de plannen of beslissingen van de overheid en lidmaatschap van een buurt- of actiecomité of bewonersgroep. Er wordt gevraagd aan welke van bovenstaande activiteiten de respondent in het jaar voorafgaand aan de bevraging heeft deelgenomen.

Bijna 2 op de 10 Vlamingen van 18 jaar en ouder participeren op een geïnstitutionaliseerde manier aan politiek (tabel 3). Dubbel zo veel volwassen Vlamingen participeren aan politiek op een niet-geïnstitutionaliseerde manier. Enkel voor de niet-geïnstitutionaliseerde politieke participatie is er een significant verschil naargelang het huishoudtype. Alleenstaanden participeren minder dan gemiddeld op een niet-geïnstitutionaliseerde manier. Dit verschil verdwijnt echter als ook rekening wordt gehouden met andere achtergrondvariabelen.

Tabel 3. Politieke participatie naar huishoudtype (in %)

Huishoudtype	Geïnstitutionaliseerde politieke participatie	Niet-geïnstitutionaliseerde politieke participatie
	ns	***
Alleenstaanden	17,4	34,7
Koppel zonder kinderen	19,7	33,0
Koppel met kinderen	18,9	44,1
Woont bij ouders	14,2	35,0
Ander huishoudtype	15,1	36,6
Totaal (N = 3.036)	18,2	37,0

ns: niet significant

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset 2012 en 2013.

² Politieke participatie werd niet bevraagd in de SCV-survey van 2011. De in deze paragraaf besproken resultaten zijn dan ook gebaseerd op de gepoolde dataset van de SCV-survey 2012 en de SCV-survey 2013.

17% van de alleenstaanden participeert op een geïnstitutionaliseerde manier aan politiek en 35% op een niet-geïnstitutionaliseerde manier. Bij de geïnstitutionaliseerde politieke participatie is er bij de alleenstaanden sprake van een bivariaat significant verschil naar opleiding en inkomen. De participatie neemt toe met het opleidingsniveau en met het inkomen. Bij de niet-geïnstitutionaliseerde politieke participatie van alleenstaanden is er nog een derde effect significant: de leeftijd. De oudste alleenstaanden participeren het minst op een niet-geïnstitutionaliseerde manier.

Multivariate analyse maakt duidelijk dat de verschillen aangaande institutionele politieke participatie bij alleenstaanden voornamelijk verklaard kunnen worden door verschillen in opleidingsniveau. Bij de niet-geïnstitutionaliseerde politieke participatie is er, als alle achtergrondvariabelen in rekening worden gebracht, enkel een uniek effect van leeftijd en opleiding.

Tabel 4. Politieke participatie bij alleenstaanden (in %)

Achtergrondvariabelen	Geïnstitutionaliseerde politieke participatie	Niet-geïnstitutionaliseerde politieke participatie
Totaal (N = 666)	17,4	34,7
Huishoudtype	ns	ns
Alleenstaande zonder kinderen	18,1	33,3
Alleenstaande met kinderen	14,4	40,5
Geslacht	ns	ns
Man	18,9	38,2
Vrouw	16,2	32,4
Leeftijd	ns	***
18-24 jaar	23,1	46,2
25-34 jaar	15,5	50,0
35-44 jaar	16,2	46,7
45-54 jaar	20,2	42,4
55-64 jaar	20,7	46,0
65-74 jaar	21,5	32,7
75-plus	12,4	13,0
Opleidingsniveau	***	***
Laag	11,9	21,1
Midden	16,4	37,6
Hoog	27,6	54,1
Functiebeperking	ns	ns
Geen functiebeperking	18,7	37,0
Functiebeperking	15,0	30,3
Equivalent huishoudinkomen	*	*
Laagste kwintiel	13,8	28,7
2 ^{de} kwintiel	16,2	29,4
3 ^{de} kwintiel	14,3	37,4
4 ^{de} kwintiel	19,6	41,3
Hoogste kwintiel	28,9	48,0
Bewonerstitel	ns	ns
Eigenaar	16,6	34,6
Huurder	18,4	34,9

ns: niet significant

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$ (bivariate analyses)

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset 2012 en 2013.

In het SVR-rapport van 2007 werd geen onderscheid gemaakt tussen geïstitutionaliseerde en niet-geïstitutionaliseerde politieke participatie. Er werd wel nagegaan wie in het jaar voorafgaand aan de bevraging had deelgenomen aan minstens 1 uit een lijst van 8 mogelijke politieke acties. Die 8 acties zijn ook alle opgenomen in de bevestigingen van 2010 en 2012 zodat op basis van de deelname aan deze 8 acties de vergelijking kan gemaakt worden tussen de situatie van 2006 en de situatie in de periode 2012-2013. Daaruit blijkt dat de politieke participatie bij alleenstaanden zonder kinderen gedaald is van 44% naar 35%. Bij alleenstaande ouders is er ook een daling, maar die is statistisch niet significant. Bij de totale volwassen bevolking is er ook een afname van de politieke participatie.

3. Arbeidsparticipatie

Ondanks de bestaande uitgebreide monitoring van de arbeidssituatie van kansengroepen via onder meer de Enquête naar de Arbeidskrachten (EAK) vinden wij het toch zinvol om ook de SCV-resultaten over arbeidsdeelname op te nemen in deze reeks. Het geeft ons de kans om dieper in te gaan op de factoren die de arbeidsdeelname van kansengroepen beïnvloeden. Bovendien kunnen we zo de link leggen met andere vormen van participatie en nagaan in welke mate er sprake is van cumulatie van niet-participatie (zie slotbeschouwingen). Gezien de wettelijke pensioenleeftijd van 65 jaar, bekijken we in tegenstelling tot de andere domeinen hier enkel de participatie van de groep personen van 18 tot en met 64 jaar.

De gepoolde resultaten van de SCV-surveys van 2011, 2012 en 2013 geven aan dat bijna 70% van de Vlamingen van 18 tot en met 64 jaar op het moment van de bevraging betaald werk heeft (tabel 5).³ Het aandeel bij alleenstaanden ligt iets hoger dan het gemiddelde. Als rekening gehouden wordt met het effect van de andere achtergrondvariabelen (geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, huishoudinkomen, functiebeperking en bewonerstitel) blijft het effect van huishoudtype op arbeidsparticipatie overeind.

Tabel 5. Arbeidsparticipatie bij personen van 18 tot en met 64 jaar naar huishoudtype (in %)

Huishoudtype	Arbeidsparticipatie

Alleenstaanden	73,6
Koppel zonder kinderen	64,0
Koppel met kinderen	83,4
Woont bij ouders	42,6
Ander huishoudtype	67,0
Totaal (N = 3.276)	69,8

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset 2011-2013.

Binnen de groep alleenstaanden bestaan duidelijke verschillen betreffende arbeidsdeelname (tabel 6). Alleenstaanden ouder dan 55 jaar zijn minder aan het werk dan alleenstaanden tussen 25 en 54 jaar, lageropgeleide alleenstaanden minder dan hogeropgeleide alleenstaanden, alleenstaanden met een functiebeperking minder dan alleenstaanden zonder functiebeperking, alleenstaanden met een lager inkomen minder dan alleenstaanden met een hoger inkomen en alleenstaande huurders minder dan alleenstaande eigenaars. Opvallend: in tegenstelling tot bij de volledige bevolking tussen 18 en 64 jaar is er bij de alleenstaanden geen duidelijk verschil in arbeidsdeelname tussen mannen en vrouwen, noch bij de alleenstaanden met kinderen, noch bij de alleenstaanden zonder kinderen.

³ De bevraging van arbeidsdeelname in de SCV-survey verschilt van de bevraging in de EAK-enquête. In de SCV-survey wordt gevraagd of de respondent op het moment van de bevraging betaald werk heeft. In de EAK-enquête gaat het om de personen die tijdens de referentieweek van de bevraging minstens 1 uur betaalde arbeid hebben verricht.

Verschillende achtergrondvariabelen hangen uiteraard samen. Uit multivariate analyse blijkt dat het hierboven beschreven effect van leeftijd, van het al dan niet hebben van een functiebeperking en van huishoudinkomen overeind blijft als rekening gehouden wordt met het effect van de andere achtergrondvariabelen. De effecten van opleiding en bewonerstitel vallen in dergelijke analyse weg.

Tabel 6. Arbeidsparticipatie bij alleenstaanden van 18 tot en met 64 jaar (in %)

Achtergrondvariabelen	Arbeidsparticipatie
Totaal (N = 532)	73,6
Huishoudtype	ns
Alleenstaande zonder kinderen	72,4
Alleenstaande met kinderen	76,5
Geslacht	ns
Man	72,0
Vrouw	74,9
Leeftijd	***
18-24 jaar	61,9
25-34 jaar	92,2
35-44 jaar	85,2
45-54 jaar	74,3
55-64 jaar	47,7
Opleidingsniveau	***
Laag	59,2
Midden	71,0
Hoog	87,0
Functiebeperking	***
Geen functiebeperking	82,9
Functiebeperking	45,9
Equivalent huishoudinkomen	***
Laagste kwintiel	56,5
2 ^{de} kwintiel	59,7
3 ^{de} kwintiel	84,0
4 ^{de} kwintiel	88,1
Hoogste kwintiel	87,8
Bewonerstitel	*
Eigenaar	77,0
Huurder	70,6

ns: niet significant

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$ (bivariate analyses)

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset 2011-2013.

De arbeidsparticipatie van de gehele bevolking van 18 tot en met 64 jaar is volgens de SCV-survey tussen 2006 en 2011-2013 iets toegenomen (van 68% tot 70%). Bij de alleenstaanden is die toename duidelijk groter (van 63% naar 74%). De stijging van de arbeidsparticipatie is bij de alleenstaanden met en zonder kinderen nagenoeg even groot.

4. Cultuur, sport en internet

4.1. Cultuurparticipatie

De Vlaamse Regering wil dat Vlaanderen in 2020 qua levenskwaliteit aan de top staat van de EU. Het regeerakkoord van 2009 stelde dat de verhoging van de cultuurparticipatie daarbij een belangrijke randvoorwaarde is (Vlaamse Regering, 2009). Ook in het regeerakkoord van de nieuwe regering Bourgeois wordt sterk benadrukt dat alle bevolkingsgroepen recht hebben op culturele ontplooiing (Vlaamse Regering, 2014). Er dient dus extra aandacht besteed te worden aan de structurele achterstand van bepaalde doelgroepen op het vlak van de participatie aan cultuur.

Om cultuurparticipatie in beeld te brengen, wordt in de SCV-survey gevraagd of de respondenten het voorbije jaar minstens 1 keer aan een culturele activiteit hebben deelgenomen. Het gaat meer bepaald om het bijwonen van een klassiek concert, een opera, een rock- of popconcert, een jazz- of bluesconcert, een folkloristisch of traditioneel concert, een dans- of balletvoorstelling of om een bezoek aan een toneelvoorstelling, een museum, een bibliotheek of een bioscoop.

Iets meer dan 3 op de 4 Vlamingen van 18 jaar en ouder namen tijdens het jaar voor de bevraging aan minstens een van deze culturele activiteiten deel (tabel 7). Dat aandeel ligt het hoogst bij personen die bij de ouders wonen en bij de koppels met kinderen. De cultuurparticipatie van alleenstaanden is heel wat lager. Het bivariate verschil naar huishoudtype verdwijnt echter als ook het effect van andere achtergrondvariabelen in rekening wordt gebracht.

Tabel 7. Cultuurparticipatie, sportdeelname en internetgebruik naar huishoudtype (in %)

Huishoudtype	Cultuurparticipatie	Sportdeelname	Internetgebruik
	***	***	***
Alleenstaanden	64,7	43,9	55,4
Koppel zonder kinderen	68,3	52,2	61,7
Koppel met kinderen	86,0	55,6	91,1
Woont bij ouders	95,1	68,2	95,3
Ander huishoudtype	64,8	48,6	62,1
Totaal (N = 4.483)	75,9	53,3	73,2

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset 2011-2013.

Verdere analyse maakt duidelijk dat ook bij de alleenstaanden bepaalde groepen beduidend meer aan cultuur participeren dan andere groepen (tabel 8). De cultuurparticipatie ligt significant hoger bij alleenstaande ouders, bij jongere alleenstaanden, bij hoogopgeleide alleenstaanden, bij alleenstaanden zonder een functiebeperking en bij alleenstaanden met een hoger inkomen.

Indien we rekening houden met de onderlinge samenhang van al deze achtergrondvariabelen vallen een aantal effecten weg. Dan blijken vooral de leeftijd, het opleidingsniveau en de aanwezigheid van een functiebeperking de verschillen in cultuurparticipatie bij alleenstaanden te verklaren.

Tabel 8. Cultuurparticipatie, sportdeelname en internetgebruik bij alleenstaanden (in %)

Achtergrondvariabelen	Cultuurparticipatie	Sportdeelname	Internetgebruik
Totaal (N = 939)	64,7	43,9	55,3
Huishoudtype	**	ns	***
Alleenstaande zonder kinderen	62,5	44,1	50,3
Alleenstaande met kinderen	73,3	43,1	74,7
Geslacht	ns	***	***
Man	68,2	54,7	67,1
Vrouw	62,7	37,2	47,9
Leeftijd	***	***	***
18-24 jaar	100,0	63,2	95,2
25-34 jaar	97,1	68,3	98,1
35-44 jaar	84,4	56,3	89,6
45-54 jaar	75,0	46,5	84,7
55-64 jaar	64,1	43,3	61,7
65-74 jaar	66,2	39,0	34,5
75-plus	33,2	28,4	9,9
Opleidingsniveau	***	***	***
Laag	41,3	27,8	24,3
Midden	75,7	50,3	72,4
Hoog	93,4	65,0	89,8
Functiebeperking	***	***	***
Geen functiebeperking	72,0	50,8	63,4
Functiebeperking	50,5	30,5	39,5
Equivalent huishoudinkomen	***	***	***
Laagste kwintiel	60,4	31,5	44,2
2 ^{de} kwintiel	56,8	40,1	39,9
3 ^{de} kwintiel	68,9	56,1	67,5
4 ^{de} kwintiel	76,5	52,6	72,8
Hoogste kwintiel	83,3	62,5	89,6
Bewonerstitel	ns	ns	***
Eigenaar	63,9	44,5	50,3
Huurder	65,8	43,4	61,8

ns: niet significant.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$ (bivariate analyses).

Bron: SCV-survey, gepoolde dataset 2011-2013.

In vergelijking met 2006 is de cultuurparticipatie van alleenstaanden afgenomen: bij de alleenstaanden zonder kinderen van 73% tot 63%, bij de alleenstaanden met kinderen van 95% tot 73%. Ook bij de totale bevolking is er in dezelfde periode sprake van een significante, zij het minder sterke, afname, van 83% tot 76%.

4.2. Sportdeelname

Sporten heeft ontegensprekelijk een positieve invloed op de gezondheid. Bovendien gebeurt sporten vaak in groepsverband wat zorgt voor sociale contacten en verbondenheid.

In de SCV-survey wordt op basis van een ja/nee-vraag nagegaan of de respondent al dan niet aan sport doet. Sporten wordt daarbij ruim opgevat en omvat ook activiteiten als wandelen of fietsen. Net iets meer dan de helft van alle respondenten geeft aan te sporten (tabel 7). Sporten

hangt sterk samen met het huishoudtype. De alleenstaanden sporten van alle huishoudtypes het minst (44%). Ook als rekening wordt gehouden met het effect van andere achtergrondvariabelen blijft het effect van huishoudtype overeind.

Ook binnen de groep van alleenstaanden varieert de sportdeelname (tabel 8). De participatie ligt significant hoger bij alleenstaande mannen, alleenstaande jongeren, hoogopgeleide alleenstaanden en alleenstaanden met een hoger inkomen. Ook het niet hebben van een functiebeperking hangt binnen de groep van alleenstaanden samen met meer sportdeelname. De bewonerstitel en het al dan niet hebben van kinderen hebben geen significant effect. Een aantal van deze achtergrondvariabelen hangt samen. Uit multivariate analyse blijkt dat het opleidingsniveau, het geslacht en het hebben van een functiebeperking elk afzonderlijk een uniek effect hebben op sportdeelname bij alleenstaanden. Het effect van leeftijd en van inkomen is weggevallen onder controle van de andere kenmerken. Dat betekent dat het verschil in sportdeelname naar leeftijd en inkomen grotendeels samenhangt met de andere achtergrondkenmerken.

De sportparticipatie van alleenstaanden is tegenover 2006 niet gewijzigd. Dit is anders dan bij de gehele bevolking; daar is de sportparticipatie wel significant afgenomen.

4.3. Internetgebruik

De vorige Vlaamse Regering vond het 'elementair' dat elke Vlaming kan participeren aan de vooruitstrevende informatiemaatschappij (Vlaamse Regering, 2009). Ook in het regeerakkoord van de nieuwe Vlaamse Regering Bourgeois wordt op verschillende plaatsen aangedrongen op het dichteren van de digitale kloof (Vlaamse Regering, 2014). Het is dus de ambitie om ervoor te zorgen dat ook kwetsbare doelgroepen voldoende mediatoegang hebben en voldoende mediageletterd zijn. Iemand wordt hier beschouwd als een internetgebruiker als hij of zij gedurende de laatste 3 maanden voor de bevraging het internet heeft gebruikt, thuis, op het werk, op school of elders.

Iets meer dan 7 op de 10 volwassen Vlamingen geven aan tijdens de 3 maanden voor de bevraging het internet te hebben gebruikt (tabel 7). Het gebruik varieert sterk naargelang het huishoudtype. Het gebruik is hoog bij diegenen die bij de ouders wonen en bij de koppels met kinderen. Bij de alleenstaanden is het internetgebruik het laagst (55%). Dit verschil blijft ook overeind als het effect van andere achtergrondvariabelen in rekening wordt gebracht.

Alleenstaanden met kinderen, alleenstaande mannen, jongere alleenstaanden, hogeropgeleide alleenstaanden en alleenstaanden met een hoger inkomen, alleenstaanden zonder functiebeperking en alleenstaande huurders, gebruiken significant vaker het internet dan de andere groepen (tabel 8). In het multivariate model blijken enkel de leeftijd, het opleidingsniveau en het inkomen een uniek effect te hebben op het internetgebruik van alleenstaanden.⁴

De evolutie van het internetgebruik van alleenstaanden sinds 2006 geeft een gevarieerd beeld. Bij de alleenstaanden met kinderen is er geen statistisch significante wijziging. Bij de alleenstaanden zonder kinderen is het internetgebruik toegenomen van 42% tot 50%. Ook bij de totale volwassen bevolking is er in dezelfde periode een significante toename van het internetgebruik van 60% tot 73%.

⁴ Mogelijk is het positieve effect van het hebben van kinderen bij alleenstaanden op het internetgebruik in onze multivariate analyse niet meer significant door het relatief beperkte aantal alleenstaanden met kinderen in de steekproef. Maar ook de bijhorende parameter (exponent beta) geeft aan dat het effect van het hebben van kinderen al bij al beperkt blijft.

Slotbeschouwingen

Dit webartikel is het derde in een reeks over de participatie van kansengroepen op verschillende domeinen van het maatschappelijke leven. In dit webartikel wordt op basis van de resultaten van de SCV-survey van de Studiedienst van de Vlaamse Regering ingegaan op de participatie van alleenstaanden, al dan niet met inwonende kinderen. In eerdere webartikels kwamen al de maatschappelijke participatie van ouderen en van personen met een functiebeperking aan bod (SVR-Webartikel 2012/9 en 2014/1).

Uit de gepresenteerde cijfers blijkt in eerste instantie dat alleenstaanden, als rekening gehouden wordt met andere achtergrondvariabelen zoals geslacht, leeftijd, opleiding, huishoudinkomen, functiebeperking en bewonerstitel, slechts op een beperkt aantal levensdomeinen minder participeren dan personen die leven in andere huishoudtypes. Alleenstaanden hebben minder frequent contact met burens en familie. Alleenstaanden doen minder vaak aan sport en maken minder gebruik van het internet.

Bij de deelname aan het verenigingsleven, de sociale contacten met vrienden, de politieke participatie, de arbeidsparticipatie en de cultuurparticipatie zijn er in een multivariaat model geen verschillen te vinden tussen alleenstaanden en andere huishoudtypes. Indien de achtergrondvariabelen constant worden gehouden, zijn alleenstaanden dus niet minder actief op deze domeinen dan andere huishoudtypes.

Maar binnen de groep van alleenstaanden blijken wel grote participatieverschillen te bestaan. Welke achtergrondvariabelen voor significante verschillen zorgen, varieert van domein tot domein. Maar als er sprake is van een uniek significant effect van een bepaalde achtergrondvariabele (bij controle van de andere achtergrondvariabelen), dan loopt dat over de verschillende levensdomeinen heen nagenoeg steeds in dezelfde richting:

- de leeftijd heeft een negatief effect op de participatie: hoe ouder de alleenstaande, hoe minder hij of zij participeert (uitgezonderd het contact met burens: dat neemt net toe met de leeftijd);
- alleenstaande mannen participeren meer dan alleenstaande vrouwen (enkel bij de contacten met familie scoren vrouwen beter dan mannen);
- naarmate alleenstaanden hoger opgeleid zijn, ligt hun participatie hoger;
- alleenstaanden met een hoger gezinsinkomen participeren meer dan alleenstaanden met een lager inkomen;
- het hebben van een functiebeperking heeft een negatief effect op de mate van participatie: alleenstaanden die hinder ondervinden in hun dagelijkse bezigheden door een langdurige ziekte, aandoening of handicap participeren minder dan alleenstaanden zonder hinder;
- alleenstaanden die eigenaar zijn van het huis waarin ze wonen, participeren meer dan alleenstaanden die huren.

Wat wel opvalt: als rekening gehouden wordt met de andere achtergrondvariabelen blijkt het al dan niet hebben van kinderen bij geen enkel domein een uniek effect te hebben op de participatie van alleenstaanden. Dat de sociaal-economische positie van alleenstaanden met kinderen over het algemeen minder goed is dan die van alleenstaanden zonder kinderen, vertaalt zich dus niet automatisch in een lagere maatschappelijke participatiegraad van de alleenstaanden met kinderen.

Vergeleken met de situatie zoals beschreven in het SVR-rapport van Pauwels en Pickery uit 2007 is bij de alleenstaanden zonder kinderen er enkel bij de arbeidsparticipatie en het internetgebruik sprake van een toename. De politieke participatie, de deelname aan het verenigingsleven, het wekelijks contact met de familie en de cultuurparticipatie van alleenstaanden zonder kinderen is, net als bij de totale bevolking, in diezelfde periode afgenomen. Bij de alleenstaanden met kinderen is er bij cultuurparticipatie sprake van een significante afname, bij arbeidsparticipatie van een toename. Bij de andere domeinen is er geen significante wijziging vast te stellen.

Tot slot willen we nog kort ingaan op de cumulatie van niet-participatie over verschillende domeinen heen: verenigingsleven, politiek, arbeid, cultuur, sport en internet. In de periode 2011-2013 blijkt ruim 8% van de volwassen Vlamingen aan geen enkel van deze domeinen te participeren. Dat aandeel ligt op hetzelfde niveau als de situatie gerapporteerd in het SVR-rapport van 2007. Deze groep loopt het grootste risico op maatschappelijke isolatie.

Ondanks het feit dat alleenstaanden slechts op een beperkt aantal domeinen minder participeren dan andere huishoudtypes, blijkt de cumulatie van niet-participatie bij alleenstaanden wel duidelijk hoger te liggen (16%) dan bij de totale bevolking. Bij de alleenstaanden zonder kinderen gaat het om 17%, bij de alleenstaanden met kinderen om 11%. Multivariate analyse toont aan dat het effect van het huishoudtype op de cumulatie van niet-participatie overeind blijft als rekening gehouden wordt met de andere beschouwde achtergrondvariabelen.

Binnen de groep alleenstaanden is er sprake van een uniek effect van geslacht, leeftijd, opleiding en functiebeperking: alleenstaande vrouwen cumuleren vaker niet-participatie dan alleenstaande mannen, oudere alleenstaanden vaker dan jonge alleenstaanden, lageropgeleide alleenstaanden vaker dan hogeropgeleide alleenstaanden en alleenstaanden met een functiebeperking vaker dan alleenstaanden zonder een functiebeperking.

Literatuurlijst

Bral, L. (2013). *Pact 2020. Kernindicatoren Meting 2013*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Bral, L., Carton, A., Noppe, J., Pauwels, G., Pickery, J. & Verlet, D. (2011). Sociale, maatschappelijke en politieke participatie in Vlaanderen en Europa. In: Noppe, J., Vanderleyden, L. & Callens, M. (red.). *De Sociale Staat van Vlaanderen 2011*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Callens, M., Noppe, J. & Vanderleyden, L. (red.) (2013). *De Sociale Staat van Vlaanderen 2013*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Cantillon, B., Lefebure, S. & Van den Bosch, K. (2009). De materiële levensomstandigheden van ouderen in Vlaanderen: lessen uit Europa. In: Cantillon, B., Van den Bosch, K. & Lefebure, S. (red.). *Ouderen in Vlaanderen en Europa: tussen vermogen en afhankelijkheid*. Leuven: Acco.

Homans, L. (2014). *Wonen. Beleidsnota 2014-2019*. Brussel: Vlaamse overheid.

Lieten, I. (2009). *Armoedebestrijding. Armoede uitsluiten, armen insluiten. Beleidsnota 2009-2014*. Brussel: Vlaamse overheid.

Moons, D., Pauwels, G. & Noppe, J. (2014). *Wie participeert niet? Deelname van personen met een functiebeperking aan verschillende domeinen van het maatschappelijke leven. SVR-Webartikel 2014/1*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Muyters, P. (2009). *Werk. Een nieuwe arbeidsmarktvisie voor Vlaanderen. Beleidsnota 2009-2014*. Brussel: Vlaamse overheid.

Noppe, J., Pauwels, G. & Moons, D. (2012). *Wie participeert niet? Deelname van ouderen aan verschillende domeinen van het maatschappelijke leven. SVR-Webartikel 2012/9*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Pauwels, G. & Pickery, J. (2007). *Wie participeert niet? Ongelijke deelname aan het maatschappelijke leven in verschillende domeinen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Smet, P. (2009). *Gelijke kansen. Samen gelijke kansen versterken. Beleidsnota 2009-2014*. Brussel: Vlaamse overheid.

Studiedienst van de Vlaamse Regering (2014). *Vlaamse Armoedemonitor 2014*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Van den Bossche, F. (2009). *Wonen. Beleidsnota 2009-2014*. Brussel: Vlaamse overheid.

Vandeurzen, J. (2009). *Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. Beleidsnota 2009-2014*. Brussel: Vlaamse overheid.

Vlaamse overheid (2014). *Algemene omgevingsanalyse voor Vlaanderen*. Brussel: Vlaamse overheid.

Vlaamse Regering (2009). *Een daadkrachtig Vlaanderen in beslissende tijden. Voor een vernieuwende, duurzame, en warme samenleving*. Brussel: Vlaamse overheid.

Vlaamse Regering (2014). *Vertrouwen, verbinden, vooruitgaan. Regeerakkoord Vlaamse Regering 2014-2019*. Brussel: Vlaamse overheid.

Weyts, B. (2014). *Toerisme. Beleidsnota 2014-2019*. Brussel: Vlaamse overheid.